Szabados Ferenc

Életrajz

Az interjút Szabadosék pesti, nyolcadik kerületi otthonában vettük fel. Feri bácsi feleségével a kerületben szokatlan módon, egy háromszobás, udvarral is rendelkező házban lakik. A ház és az udvar régóta felesége családjának birtokában áll. A család a háború előtt savanyúságok készítéséből élt. Feri bácsi önállóan, maszek szabóként dolgozott. Bár a nyolcvanas évei közepe felé jár, szeme élénk és mosolygós. Kérdéseimre készséggel, ám látható izgalommal felel. Unokájával, Robival a Nagy Fuvaros-utcai templomba jár. Hazafelé mindig sétálnak, ilyenkor Feri bácsi a múltról beszél, Robi érdeklődéssel hallgatja.

Szabados Ferencnek hívnak, és Ilken születtem 1920-ban. Ilk egy meglehetősen elmaradott és szegény szabolcsi falu volt. Nem lehetett több, mint ezer lakosa [*Ilk – Szatmár, Ugocsa és Bereg vm., 1920-ban 900 főnél valamivel népesebb kisközség. – A szerk.*]. Úgy 14-15 zsidó család lakott benne. Egyes családokban, mint például nálunk is sok gyermek volt, de akadtak gyermektelen zsidó családok is. Becslésem szerint kb. 50 zsidó lakhatott a faluban. A falusi zsidók olyan szegények voltak, hogy még kapás parasztok is akadtak közöttük. Egy-egy család foglalkozott csak kereskedéssel. Ám egyikük sem gazdagodott meg. Egyiknek-másiknak az egész üzlete egy szatyorban elfért volna. Házalóként tengődtek. Tejet árultak meg krumplit. S volt olyan zsidó is, aki például egyik faluról a másikra járt. Meszet árult meg hagymát. Jött egy gebe lóval, egy kocsit húzott egy ló, és kiabált, hogy „hagymát, meszet!”. Szóval, nagyon szegények voltak. Ezek, akik kereskedtek, azok mindent eladtak. A kupecek meg a lókereskedők kigúnyolták a zsidókat, pedig sok különbség nem volt közöttük.

A faluban élt még egy zsidó cipész család, egy asztalos meg egy fűszeres. Másik zsidó cipész nem volt a faluban. De volt keresztény is egy-egy. De miből is állt a cipészség? Nem cipőt csinált az, csak javította. Kivételesen akadt egy-egy kereskedő cipész, aki cipőket is árult. A postás is zsidó volt, ám amikor az antiszemitizmus később fellángolt, akkor elvették az engedélyt a zsidótól, és egy kereszténynek adták át a postás jogát. A postás Vásárosnaményba ment a postáért, és aztán szortírozta szét a leveleket. Azt sem engedték meg, hogy a parasztok terményeit a zsidó vásárolja fel, és a piacra vigye. Azt mondták: ha a magyar ember meggürcölt, a zsidó ember ne keressen rajta. Pedig a zsidó felvitte a terményt Pestre, és napi áron eladta. Hazajött és a pénzt becsületesen elosztotta. Nem volt súrlódás, hát egy-egy olyan megjegyzés volt, hogy loptál, gazdagodtál, volt ilyen megjegyzés. De mikor a keresztény vitte az árut Pestre, addig haza sem jött, amíg egy vas volt a zsebében, de szó szerint, ahogy mondom. Elitta, eldorbézolta az egészet. Akkor hoppon maradt a paraszt, nem kapta meg a pénzét. A kocsmáros zsidó volt, de az sosem itta el a keresetét. 1939-ben aztán bevonták az engedélyét [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Ezzel tönkretették a kocsmárost, mert elvették tőle a megélhetést. A faluban egyetlen kocsma volt,

bár a fűszeres is árult pálinkát. A parasztok gyakran leitták magukat, a zsidó azonban sosem ivott.

A paraszt lezsidózta a zsidót, a zsidó pedig leparasztozta a parasztot, de erőszakra nem került sor. Ennek ellenére a viszony nem volt rossz köztük, nem volt úgy elmérgesedve. A papám például, ha jött haza a másik faluból – hozott anyagot, amiből ruhát csinált; bedolgozott egy másik zsidónak –, jöttek a parasztok kocsival, utolérték, és mert gyalog jött megálltak, és fölvették őt. Hazahozták, és nem hajtottak el mellette. Volt, aki persze ezt is megtette, de az már olyannak is számított.

A parasztokkal normális volt a kapcsolat. Péntek estére lisztet adtak nekünk, és sábeszkor ők gyújtották meg a tüzet [lásd: szombat; sábesz gój; szombati munkavégzés tilalma]. És nem kértek érte semmit. A gazdáknak volt 15-20 holdja, az ő helyzetük meglehetősen jó volt. Ám a zsellérek, akiknek talán egy-két holdjuk volt, meg bérbe is vettek a gazdáktól, az ő helyzetük elég nyomorúságos volt. Nagy volt a szegénység. Muszáj volt másoknál is dolgozni ahhoz, hogy a család ne haljon éhen.

Az egyszerű paraszt nem volt rossz ember. Ám a jegyző és a bíró urak, az akkori uraságok Vásárosnaményban egytől egyig antiszemiták voltak [*Kis- és nagyközségekben a bíró a község első tisztviselője, az elöljáróság feje, a községi képviselő-testület elnöke. Községi bíráskodás alá, vagyis a községi bíróságok hatáskörébe tartoztak polgári ügyekben pénz fizetése, munka teljesítése vagy ingó dolog iránti perek, ha a per tárgyának értéke az 50 K-t nem haladta meg. – A szerk.*]. Lezsidóztak bennünket, és általában nem intézték el a zsidók ügyét, amikért folyamodtak. Nem adták ki a vásározó engedélyt, vagy utasították, igazolják, hogy mióta tartózkodnak Magyarországon. Annyi adót vetettek ki, többet, mint amennyit az ember elbírt. Vagy például mondok egy esetet: a tanító úr nem volt antiszemita. Bejárt hozzánk beszélgetni. Az öcsém nagyon jó tanuló volt. Mégis hiába tudott mindent, ő csak hármas bizonyítványt kapott. Szemben a magyar gyerekekkel, akik rosszabb tanulók voltak, mégis jobb osztályzatot kaptak.

A falu egyetlen ortodox imaházát édesapám, Schwartz József építette. Ő mindenkit és mindent nagyon jól ismert a faluban, hiszen ő maga is ott született 1888-ban. A szüleiről semmit sem tudok. Amikor kezdte építeni az imaházat, mindenki adott bele valamit, sőt még a parasztok is segítettek ezzel-azzal, vagy éppen beálltak dolgozni. Az apám volt a zsidók szószólója, afféle elöljáró, hivatalos rang és cím nélkül. Rabbi, kántor és sakter a faluban nem volt. A szomszédos Gyüréről járt át a metsző hetente egy alkalommal, hogy a kóser vágást megejtse [*Gyüre gyakorlatilag ugyanakkora kisközség volt Szabolcs és Ung vm.-ben, mint Ilk, 1920-ban nem egészen 1000 lakossal. – A szerk.*]. Az 1930-as évek elején, pontosan nem emlékszem, mikor, de meggyilkolták a gyürei saktert. Állítólag mindenki tudta, ki a gyilkosa. Mégsem fogták el soha. A helyére egy jókora darab embert állítottak. Egyszer megtámadták az Ilk felé vezető úton. Akkor előkapta a halefet [*Héber: a sakter által a rituális vágásnál használt kés. – A szerk.*], majd azt mondta a komának, hogy jöjjön csak, ha verekedni akar. Mondanom se kell, hogy elszelelt. Az úgymond módosabb zsidók a szabó, a cipész, az asztalos, a fűszeres és a lókupec voltak. A többiek nagyon szegények voltak.

A nagybátyáink apai ágról, Herman, Sámuel, Ábris és Sándor kimentek Amerikába, mert abban az időben itt Magyarországon rettenetes szegénység volt, különösen Szabolcsban, még az első világháború előtt. Elmentek 1920-ban, de később ketten közülük (Herman és Sámuel) visszajöttek, mert ott sem tudtak boldogulni. Nem ismerték az ottani viszonyokat, és nem tudták a nyelvet sem. Itt mégiscsak eltengődtek valahogy, bár borzasztó szegénység volt. Mindketten még a [*második világ*]háború előtt meghaltak. Sámuelnek öt gyermeke született, de közülük csak egy jött vissza. Az

Ida, a József, a Pepi és a Rózsa nem jöttek vissza [*Auschwitzból*]. Az Ignác túlélte, és Budapesten halt meg 1998-ban. A Hermanéknak hat gyermekük született. Izidor, Simon és Sándor kivándorolt Amerikába 1945-ben. A Jenő Izraelbe ment, és ott is halt meg 2003-ban. Évát és Karolát meg deportálták, nem jöttek vissza. A másik kettő [*azaz a másik két nagybácsi, Ábris és Sándor*] kinn maradt Amerikában, így a kapcsolatunk megszakadt velük. Sándornak sok gyermeke volt, de nem tudunk róluk semmit. Az apámnak két leánytestvére élt Piricsén, egy közeli faluban [*Piricse – Szabolcs és Ung vm.-ben lévő kisközség, 1920-ban 1700 lakossal. – A szerk.*]. Amália Fischer Hermanhoz ment férjhez, aki még a [*második világ*]háború előtt meghalt. Hogy Amáliával mi lett, nem tudom. Három gyerekük volt. A Regina a férjével és a fiával átszökött a Szovjetunióba, öt évig voltak a Gulagon, a férje ott is halt meg. Aztán a háború után Magyarországon telepedtek le. A Miklós nem jött vissza [*a háborúból*]. Nyolc gyermeke volt, egyedül Árpád élte túl. Izraelben telepedett le Cháim néven. A József 1928-ban Franciaországban telepedett le. A gyerekei, Rudi és Edit ma is ott élnek. Tartjuk is velük a kapcsolatot. Apukám másik lánytestvérének még a nevét sem tudom. Őt is deportálták a férjével, és a lányával, Rózsával együtt. Nem jöttek vissza.

Az anyukámat Unger Karolinának hívták. Egy Ilkhez közeli faluban, Lövőpetrin született [*Lövőpetri 1910-ben nem egészen 600 lelkes kisközség volt Szabolcs vm.-ben. – A szerk.*]. A szüleiről szinte semmit sem tudok, csak annyit, hogy a nagymamát Bejlének hívták. Anyukámnak egy fivéréről tudok, Unger Vilmosról, aki szintén Lövőpetrin született, 1889-ben. Ő is megházasodott, két lánya lett. Nem tudom, mi lett vele, ha jól emlékszem, Bécsből deportálták, 1939-ben.

Azt sem tudom, hogy a szüleim miképp ismerkedtek össze, és hogy mikor volt az esküvőjük. Én 1920-ban születtem. A testvéreim közül Jenő 1907-ben született, Ernő 1910-ben született, míg Béla öcsém 1922-ben látta meg a napvilágot. A nővérem, Berta 1915-ben született, az Éva húgom pedig 1927-ben. Éva 17 éves volt, amikor édesanyámmal együtt Auschwitzba került. Berta szakmát nem tanult, otthon a családnál segített, míg férjhez nem ment az 1930-as évek második felében. Egy szintén Schwartz Sámuel (akkoriban igen gyakori volt ez a név) vette el feleségül, akivel Tiszaszalkára költözött [*Tiszaszalka – kisközség volt Szabolcs és Ung vm.-ben, 1920-ban 1100 főnyi lakossal. – A szerk.*]. A férje – ha jól emlékszem – kereskedéssel foglalkozott. Két gyermekük született, az egyiküket Gábornak hívták. A másik fiú nevére sajnos nem emlékszem.

A papám nem járt hagyományos öltözetben [lásd: haszid öltözék], de kipát vagy kalapot hordott állandóan. Emlékszem, egyszer készült róla egy kép, és ott hajadonfőtt volt. Annyira zavarta, hogy rárajzolta a képen a fejére a kipát. A papa beszédes volt, de nem nyájas. A személye tekintélyt parancsoló volt. Tekintélye volt, mert amit megmondott, azon sosem változtatott. Respektje volt a közösség előtt. Nem csoda, hiszen ő építette a község egyetlen imaházát. Az apám politikával egyáltalán nem foglalkozott. Az első világháborút végigharcolta a magyar királyi hadseregben [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában], sőt még olasz fogságba is esett. Szabóként dolgozott, és ez meglehetősen szűkös megélhetést biztosított számunkra. A mama a háztartást vezette. Egy tehenünk volt meg úgy 50-60 libánk, de nem kereskedtünk vele, hanem megettük. Az anyám négy hétig tömött egy libát, és annak a mája akkorára dagadt, hogy a szomszédok mind csudájára jártak. Az édesanyám hetenként levágatott egyet-egyet a sakterral. A szüleim egymás között zsidóul [*jiddisül – A szerk.*] beszélgettek. Mi is értettük, amit mondtak. Ha keresztények is voltak a társaságunkban, akkor tüstént magyarra váltottak, mert nem akarták, hogy azt higgyék: valami rosszat mondanak róluk.

A ház, amiben laktunk, szoba-konyhás volt. Nem volt benne fürdőszoba, csatorna és folyóvíz. Vaskályhával fűtöttünk, sábeszra hét végén pedig begyújtottunk a kemencébe is. Abban sütöttük a sábeszi kalácsot [lásd: bárhesz]. A faluban folyóvíz, csatorna és villany nem volt. Lovas kocsi is csak hébe-hóba volt látható, autóról nem is beszélve. Olyan kis hely volt a mi falunk, hogy még piaca se volt. A lakosok cserélgették egymással, kinek mije akadt.

Otthon, Ilken ortodox szabályok szerint éltünk. A kis közösség nemcsak hétvégén, de hét közben is járt az apám építette egyszerű imaházba. Minden sábeszkor elmentünk az imaházba. A sábeszt szigorúan megtartottuk. Bár apám erős dohányos volt, sábeszkor elő sem vette. Azokat az ünnepeket szerette, amikor azért dohányoznia még lehetett. Ez valahogy hozzátartozott a jó közérzetéhez. Édesanyám kóser háztartást vezetett. Sábeszkor megfőzött előre. A kemencében finom, ízletes sólet rotyogott. Sábesz gójunk is volt, egy siksze [*Jiddis: „nem zsidó lány” – A szerk.*], aki sábeszkor begyújtott nekünk a kemencébe. Módos paraszt volt az apja, és liszttel látott el bennünket. A kemencében neki is sütöttünk finom bárheszt. Ez volt a fizetsége. Az én bár micvóm Ilken volt. Akkor raktam először tfilint. Még azt is tudom, hogy odáig kell tenni, ameddig a fejen a haj kinő.

Az első négy évet Ilken, a református iskolában jártam. Zsidó héder nem volt a faluban, hiszen nem volt ahhoz elég zsidó gyerek. Együtt tanultunk a parasztgyerekekkel. Ők tanulták a református kiskátét, de – őszintén megmondom – elég nehezen ment a fejükbe. Az igazság az, hogy mi hamarabb megtanultuk, mint ők. Pedig nekünk nem is kellett volna megtanulnunk. Vasárnap még a templomba is elmentünk, mert ez volt a szórakozásunk. Még a kórusba is beálltunk. Jóban voltunk az ottani pappal. Ha pedig egy-egy alkalommal esküvő volt, az jó szórakozást jelentett mindannyiunk számára.

Vásárosnaményban jártunk polgáriba [*Vásárosnamény – nagyközség volt Szatmár, Ugocsa és Bereg vm.-ben, 1920-ban 2400 főnyi lakossal. – A szerk.*]. Erre az időre oda is költöztem. Ott is református iskolába jártam. Különösképpen az iskolában antiszemitizmust nem tapasztaltam. Még azzal a tanárral is jól kijöttem, aki Erdélyből származott és turulos volt [*A Turul Bajtársi Szövetség 1919 őszén alakult. Az egyik legnépesebb és legnagyobb hatású egyetemista bajtársi egyesület volt, tagjai jogi egyetemisták, medikusok és bölcsészek voltak. Az egyetemeken ők szervezték a zsidó diákok megverését, 1927-ben hevesen tiltakoztak a numerus clausus megszüntetése ellen (aztán majd 1941-ben a numerus nullus bevezetését követelték). – A szerk.*]. Amikor az édesanyám eljött [*Vásáros*]Naményba, a tanár megdicsért engem, és azt mondta, hogy nagy jövő elé nézek. Milyen jövője lehetett akkor egy zsidónak?! Az iskolában megünnepeltük Horthy Miklós születésnapját, és Trianont [lásd: trianoni békeszerződés] is meggyászoltuk, de különösebb politikai rendezvényekre ezeken kívül nem emlékszem.

[*Vásáros*]Namény Ilknél sokkal nagyobb hely, majdnem város volt. Volt több imaháza is, hiszen 180 zsidó család élt ott. Nem volt közülük neológ egy sem [lásd: ortodox és neológ hitközségek Magyarországon], ám volt, aki vallásosabb volt, mint a többi. Ízlés és ismeretség szerint oszlottak széjjel az imaházak között. Arra is emlékszem, hogy a fiataloknak külön imaházuk volt. Vásárosnaményban komoly hitközség volt, sakterral, rabbival, jesivával és főleg – ami miatt odamentünk – heiderrel [*héderrel*]. Reggel fél hatkor keltünk, imádkoztunk, és kezdtük a tanulást. Nyolcra már benn ültünk a református iskolában, és délután megint a heiderben tanultunk. Az ottani zsidó közösség látott el bennünket. Egy kereskedőnél helyeztek el, nála aludtam, de enni

minden nap máshol ettem. Be voltunk osztva, hogy az ilki zsidó gyerekek melyik napon kinél ebédelnek. Tórát és Talmudot délután tanultunk, hogy a zsidóságban is előre haladjunk. Vásárosnaményból kéthetente jártam haza. Olyan szegények voltunk, hogy gyalog mentem [*A két települést ma összekötő országúton ez kb. 8–10 kilométer. – A szerk.*]. Az volt a szórakozásom, hogy volt egy szekérkerék, és azt hajtottam egy pálcával magam előtt. Sábeszkor jöttek a városba olyan zsidók, akik egy kicsit többet tudtak a zsidóságról, és kikérdeztek bennünket. Minden héten levizsgáztattak bennünket.

Három osztálynál többet is járhattam volna, hiszen a jó tanulmányi eredményem alapján ösztöndíjat kaptam. Az apám azonban a csökkentett tandíjat sem tudta kifizetni. Így maradt a szabóság. Még [*Vásáros*]Naményban tanultam ki tanoncként a szabómesterséget. A bátyám, Jenő is Vásárosnaményban járt iskolába, és ott tanulta ki a szabászatot-varrászatot is. Mindhárman ugyanazt az utat járták be, mint én [*azaz a három fiútestvér: Jenő, Ernő és Béla*]. Vásárosnaményban tanulták ki tanoncként az apai mesterséget. Jenő 1930-ban ment fel Pestre, és nyitott a Baross utcában egy szabóműhelyt. Pedig akkor Ilkről senki még csak ki sem mozdult. Ilk elmaradott község volt, és kiátkozták, hogy otthagyta a falut. Ő volt a családunk jótevője. Ügyes ember volt. Jól ment neki, így rövidesen már küldött is nekünk haza pénzt. Amikorra Ernő és én is kidolgoztuk a tanoncéveinket, már ott várt bennünket a postán a pénz a vonatjegyre. Mindannyian csatlakoztunk hozzá, és testvérként együtt dolgoztunk. Havonta küldtünk pénzt haza, hogy a szüleink és leánytestvéreink se nélkülözzenek semmiben. Én 1937-ben csatlakoztam két idősebb testvéremhez Pestre. Nagyot néztem, amikor megérkeztem Pestre, hogy a testvéreim tréflit esznek. Mindketten Budapesten változtatták meg Schwartzról Szabadosra a nevüket, Jenő 1936-ban, Ernő 1937-ben.

[*Vásáros*]Naményban és Ilken elsősorban zsidó gyerekekkel barátkoztam. Amikor azonban felkerültem Pestre, már keresztény barátaink is voltak. A kóserságot sem tartottuk. Nem volt velünk anyám, hogy ügyeljen erre. Amíg el nem kerültem munkaszolgálatba 1941-ben, eljártunk kirándulni, moziba és tánciskolába is. Bár a barátaink többsége a zsidók közül került ki, keresztényekkel is barátkoztunk. Ez nem volt kizáró ok, mert mindenkiben az embert néztük. És ha tisztességes volt, barátkoztunk vele.

A munkába azonban bele nem szokhattam, mert 1941. október 13-án bevonultam munkaszolgálatba az V/2. kmsz. [*közérdekű munkaszolgálatos*] századhoz Hódmezővásárhelyre. Katonaruhát kaptunk, de rövidesen feltettek ránk egy sárga szalagot, megkülönböztetésül, hogy zsidók, nem teljes jogú magyar állampolgárok vagyunk. Később vették le rólunk az egyenruhát központi utasításra. Így aztán mindenki civilbe öltözött. A sapkát azt meghagyták, de volt rajta egy nemzeti színű gomb, azt levették róla, hogy ne szentségtelenítsük meg a magyar nemzeti színeket [lásd: muszos ruházat]. Már ott a hadtápra és a varróműhelybe kerültem. Innen 1941 novemberében Kőrösmezőre, Ukrajnába [*ez akkor Magyarországhoz tartozott,* lásd: Kárpátalja elfoglalása] vittek, ahol tankcsapdákat, hidakat építettünk. 1942 őszén (talán szeptemberben) visszamentünk Hódmezővásárhelyre. Attól kezdve az ország különböző helyein dolgoztattak bennünket egészen 1944 szeptemberéig. Voltunk Orgoványban, Páhiban, Csengődön, ahol katonai gyakorlóteret építtettek velünk. 1944 elején Szegedre kerültünk. Amikor az orosz csapatok elérték a várost 1944 szeptemberében, bennünket Sándorfalván, Baján, Mohácson és Pécsen keresztül gyalog hajtottak egészen Körmendig. Körmendről 1944. október elején Eberauba, Ausztriába deportáltak [*Eberau, az egykori Monyorókerék az osztrák–magyar határon van. – A szerk.*]. Grazban

a liebenaui lágerben voltam, ahonnan áprilisban Hitzendorfba [*Stájerország, Ausztria*] vittek, ahol 1945 májusában, a háború végén szabadultam fel. [*Ez a gyalogút hozzávetőlegesen, a mai útvonalon a következő távolságokat jelentette: Szegedről Sándorfalváig 14 kilométer; Sándorfalváról Bajára 102 kilométer; Bajáról Mohácsra 36 kilométer; Mohácsról Pécsre 39 kilométer; Pécsről Körmendre 203 kilométer. Az ausztriai pontos helyszíneket nem sikerült rekonstruálni. – A szerk.*]

Hódmezővásárhelyen barátkoztam össze egy Ehrlich Annus nevű lánnyal. Mielőtt deportálásra került volna, átadott nekem egy imakönyvből néhány oldalt, és arra kért, hogy érte is imádkozzak. Egy ékszerdobozt is át akart adni nekem, de nem volt szívem átvenni tőle. Azt mondta, ha nem jön vissza, akkor az enyém lehet. Tudtam, hogy az első alkalommal a csendőrök elveszik tőle, mégsem tudtam elfogadni. Ma sem tudom, mi lett vele.

Hódmezővásárhelyen egy fasiszta banda lakott. Az újságcikkekben azt írták rólunk, hogy nem dolgozunk. Csak lógunk, és a magyar lányokat molesztáljuk. Mindenbe belekötöttek. Akkorra a város már kiürült, páran maradtunk sárga szalaggal. Behívtak a zászlóalj-parancsnoksághoz, és elmondták, hogy az alezredes szavára ne hallgassunk. Nehogy valamit dolgozzunk neki, varrjunk neki, mert azonnal a fronton leszünk. S alig telt el pár nap, hívat bennünket az alezredes, hogy varrjunk a fiának egy ruhát. Na most hát mit csináljunk? Nem mondhatjuk, hogy nem. A szállásunk mellett ráadásul állt egy ház, amelyben zsidók laktak, és azokat az éjjel elvitték. Éjszaka megvarrtuk a ruhát a fiának. Ha nem varrjuk meg, akkor tényleg elküldtek volna minket a frontra. Azt mondta a parancsnok, hogy csináljuk meg a ruhát a fiának, mert ő is tett nekünk szívességet. Annyit tudatott velünk, hogy neki köszönhetjük, hogy nem vittek el bennünket. Most honnan adódott ez a nagy barátság? Egyszer megkérdezte, hogy hova való vagyok. Mondom neki, Szabolcsból, és ő is onnan származott. Elég volt ez a szó, hogy ne vitessen ki a frontra.

Munkára Orgoványra, Páhira és Csengődre vittek. Ezek a falvak Kecskeméthez fekszenek közel. Ezeken a helyeken a páncélosok ellen építettünk csapdát és árkot, hogy a tankok ne tudjanak bejutni. Az akadályt fából építettük, és földet hordtunk rá. Az erdő úgy 15-20 kilométerre esett, onnan kellett fát hozni a munkához. Az egész 2-3 méter magas volt. Később Németországban is ezt csináltuk. Reggel öt órakor volt az ébresztő, kaptunk egy kis fekete vizet, kávé helyett. Gyalog mentünk odáig. Ott rátettek egy-egy fát két ember vállára, hosszú fát, azt ott gyalog kellett a helyszínre vinni. Odamenni, és visszajönni egynapi munka volt. És fogtunk egy fát, nem a legnagyobbat igyekeztünk megfogni, fiatal srácok voltunk, kisebbet vettünk. Az egyik őrmester ezt észrevette: „Kis gallyat akartok vinni, kis ágat?” Ránk tett egy akkora gerendát, hogy majd összecsináltuk magunkat. Éjszaka 12 órára értünk vissza. Lefeküdtünk, de hajnalban ismét kelnünk kellett, és újból elmentünk fát hozni. Füves földet is telepítettünk. Úgy kellett elültetnünk, hogy öt centi mélyen le kellett ásnunk, ki kellett vágni a kockákat, amit a fű tartott össze. És azokat kellett egymásra rakni. A parancsnok kiszámolta, hogy egy embernek hány köbmétert kell naponta megcsinálni. Ha nem csináltuk meg naponta, akkor elkezdett bennünket „csikóztatni”. Vagyis munka után gyakorlatoztatott bennünket. Fuss, feküdj, és békaugrás meg ilyesmi. A nyelvünk is kilógott, annyira hajszolt bennünket.

1944 elején kerültünk Szegedre a zászlóalj-parancsnokságra. Négy hónapot töltöttünk el Szegeden. Három zsidó és egy keresztény század. Katonák őriztek bennünket. A három századból válogatták ki az embereket, hogy a frontra vigyék ki őket. Volt, aki azt mondta, na, „K” betűtől mindenki

megy. Akiket kiválogattak, azok Hódmezővásárhelyre mentek, és onnan kivitték őket a frontra. Később pár hónapra megint egy ilyen csoportot, ugyanígy kiválogattak. Én mindig maradtam, és akkor már egy század sem maradt, és akkor föltöltöttek bennünket fiatalabbakkal. Na most onnan ment egy század, megint akart egy század indulni, de akkor azt mondták, hogy aki akar, megy, aki akar, nem megy. Mindent elkövettem, hogy ne menjek. Tulajdonképpen azért, mert egy nagyon rendes parancsnokom volt, egy százados. Mindenki azzal akart menni, ha úgyis rákerül az emberre a sor, akkor legalább egy rendes emberrel menjünk ki. Elmentek, és szerencsétlenek odamaradtak. Hazajött a százados úr a névsorral, hogy ki hol halt meg.

Szegeden dolgoztunk, és ott voltunk elszállásolva. Négyen dolgoztunk a szabóműhelyben. Jött egy ünnep, nem tudom már, milyen, talán húsvét vagy micsoda, és azt mondták akkor, hogy szabadságolnak minket, de valakinek, egy szabónak ott kell maradnia, mindenki nem mehet el. Egy fiú meg én, ketten voltunk, és akkor veszekedtünk, hogy ki jöjjön először. Ott volt egy bajtárs, azt mondta, hogy nem lehet eldönteni, mert mindketten haza akartunk menni. Arra hivatkoztam, hogy anyukám egyedül van otthon. Sorsot húztunk, és én nyertem. Otthon voltam egy hétig, azután visszatértem. Amikor az édesanyámat otthon utoljára láttam, nem tudtam elszakadni tőle. Úgy szorított magához, hogy nem bírtam kiszabadulni tőle. Nem is találkoztunk többet. Tudat alatt valahol éreztük, hogy utoljára látjuk egymást.

Édesanyám akkor még, 1944 elején otthon volt. Hazamentem, mire visszaértem, a másik fiú már elment, kereszteztük egymást. Kaptam egy parancsot, hogy jelentkezzek Szilágyi főtörzsőrmesternél. Vissza kellett menni Hódmezővásárhelyre. Nem nagyon akartam elmenni. Könyörögtem: ne vigyenek engem. De nem, menni kellett. A levetett ruhákat javítottuk tovább. Tudni kell a törzsőrmesterről, hogy a világ leggonoszabb gazembere volt. Antiszemita volt, egy rettenetes rossz ember. Nemcsak a zsidókhoz, mindenkihez, még a családjához is gonosz volt, mondhatni, egy gyilkos. Nem akartam hozzá menni. Jelentkeztem nála. Jól letolt engem. Mindennek elmondott, és lehordott nagyon. Elkezdtünk ott dolgozni ezzel az őrmesterrel. Már elég jól kijöttünk vele. Hódmezővásárhelyen állomásoztunk, de ő Szegeden lakott. Egyszer megparancsolta, hogy vigyem ki a csomagját a pályaudvarra. Már akkor a többiek azt mondták, hogy én már be vagyok vágódva. Ha kér valamit tőlem, akkor bevágódtam ennél az embernél. Elég az hozzá, hogy egyszer elkerültem Szegedre havat lapátolni. Szörnyű körülmények között laktunk és étkeztünk, de nem engedett vissza Hódmezővásárhelyre, nehogy elvigyenek. Ez már egy nagyon nagy szó volt nála. Hát, hogy milyen volt, még alátámasszam, el kellett menni a parancsnokságra valamiért. Engem küldött el, hogy menjek, jelentsek az alezredesnek valamit. Egy fél napig gyakoroltatta velem, hogyan jelentkezzek és tisztelegjek, mit és hogyan mondjak neki.

A GH-nak dolgoztunk szabók, cipészek, asztalosok, és mentünk, amerre a zászlóalj ment. Ez egy hadtápegység volt, amely rendben tartotta az alakulat felszerelését és ruházatát. Megvarrtuk a ruhákat, a cipészek pedig megjavították a katonák bakancsát. Elég az hozzá, hogy bejött egy vagon liszt, amit a zsidók és a minket őrző katonák élelmezésére szántak. Megjött a kocsi, és nekünk kellett felvinni a zsákokat a padlásra, és behordani a kamrákba. Egyszer rizs érkezett, és a padlásra kellett felvinni, de olyan padlásra, ahova nem lépcsők vezettek, hanem csak amolyan a falnak támasztott létra. Mire a teherrel a vállunkon fölértünk?! A zsákot nem volt hol megfogni, és a létra is inogott velünk. Fölvettem egy ilyen rizses zsákot. Rettenetesen nehéz volt, nem olyan, mint a liszt vagy a kukorica. Úgy kellett vinni, hogy a zsáknak a szája fölfelé legyen, nehogy kihulljon hátul, és valahogy a munka közben elfeledkeztem erről. Fölvettem, de a zsák szájjal lefele

volt. Mentem fölfelé, alig bírtam, a derekam majd letörött, amikor kinyílt a zsáknak a bekötött vége, és kihullott belőle a rizs. Hú de megijedtem. Az őrmester azt mondta nekem, hogy te hülye zsidó, mondtuk, hogy szájjal fölfelé kell vinni azt a zsákot. Ostorral, szíjostorral verte a lábamat. Megvert, mert kifolyt a rizs a zsákból. Úgy hívták, hogy Ébner János. Századparancsnok-helyettes volt. Hamar orosz fogságba esett. Szerencséje volt, és nagyon jó helyre került. Tudott oroszul, és megtették tolmácsnak. Amikor a foglyokat kihallgatták, ő tolmácsolt. Fölismertem, és elmondtam az oroszoknak, hogyan bánt ő a zsidókkal. Rögtön leváltották, elválasztották a többitől. Amikor kihallgatták, mellette állt egy orosz katona. Hirtelen kikapta a pisztolyt az övéből, és agyonlőtte magát.

Az egyik századparancsnokunk egy félszeg, kancsal kis igénytelen ember volt. Szegeden voltunk, és este kiszöktem. Már takarodó volt, lefeküdtek, fölolvasta a névsort. Tíz ember hiányzott a kétszázból. Olyan süket, hogy nem is hallotta, ki van itt, és ki nincs. Az öcsém jött meglátogatni Szegedre, és ő befeküdt a helyemre. És akkor leginkább ő jelentkezett. És kigúnyoltuk.... Mikor elhelyezték tőlünk, akkor csináltunk egy sorakozót, és akkor elmesélte, hogy ővele mit csináltunk mi. Mindenről tudott, hogy lógtunk, és nem csinált belőle ügyet. Rendes volt.

És akkor készülődni kellett, hogy menni kell Borba [lásd: bori rézbányák]. Bor Jugoszláviában volt és már sok rosszat hallottunk róla, mondanom sem kell, hogy összeroskadtunk. Azt kérdeztük magunktól: mi lesz most velünk. Rossz híre volt. A munkaszolgálat alatt csak egyszer, 1944 elején engedtek haza. A kapcsolatot levélben tartottuk. Csak egyszer táviratoztam, ekkor, hogy hozzák a ruhámat Hódmezővásárhelyre. Akkor legyen bakancs meg mit tudom én. Tudtam, hogy kedden indul a csoport hajóval. Hajóra szálltak a Tiszán, és ott átszálltak a Dunára. Szilágyi főtörzsőrmester akkor odahívott magához, persze először leellenőrzött, hogyan tisztelegtem. Egy igazi gazember. Azt mondja nekem, hogy ha elvonul a század, én csak varrjak fel valamit a ruhájára. De ne tegyek rá díszt, csak a csillagot varrjam rá. Szöget ütött a fejembe. Ezek szerint elintézte nekem, hogy ne kelljen a századdal együtt Borba mennem, csak azért, mert én is, ahogy ő mondta, krumplizabáló szabolcsi vagyok. Mindenesetre hazatáviratoztam ismét: ne hozzák a ruhámat.

Voltunk harmincan, akik úgy volt, hogy nem mennek, azokat is megbízta valamivel. Na akkor jöttek, hogy a transzportból hiányzik két ember. Elvittek két embert, de utána megint öt ember hiányzott. Féltem, hogy rövidesen rám kerül a sor. A másik [*szabó*] fiúnak megparancsolta, hogy vegyen mindent leltárba a szállásunkon, amíg a század elvonul. Állapítsa meg, hogy hány ablak tört be, mekkora a kár. Elment a zászlóalj, mindössze csak heten maradtunk. Abból a hétből öten olyan gazdagok voltak, hogy lefizették a jóistent is, hogy ne vigyék el őket. Ketten voltunk szabók, én és a barátom, aki később Ausztráliában telepedett le, akik nem fizettek, mert nem volt egy vasunk se. Később derült ki, hogy a Szilágyinak volt egy alezredes parancsnoka, aki még nála is nagyobb gazember volt. De a házban, ahol lakott, élt egy elvált zsidó nő, és az alezredes abba szerelmes lett. Teljesen a nő befolyása alá került, még egy zsidó is a barátja lett. A század az ő parancsnoklásával vonult el, és a zsidó barátnő miatt viszonylag jó dolguk volt, annak ellenére, hogy Borba vitték őket. Egészen addig, amíg éppen emiatt le nem váltották őt. Helyére egy Darányi nevű alezredes került. Ez egy olyan gyilkos volt, hogy a háború után ki is végezték.

Hódmezővásárhelyre betörtek az oroszok. Hódmezővásárhely és Szeged között pedig van egy híd. Átvittek bennünket a hídon, amelyről már lógtak a bombák, alig értünk át a híd másik felére, felrobbantották a szegedi Tisza-hidat Algyőnél. Utána átmentünk egy faluba, Sándorfalvára. Amíg

Sándorfalván voltunk, ide-oda elvittek árokásási munkára bennünket. Már azt sem tudom, hogy mely falvakban dolgoztunk, még Szabadkán is voltunk.

Elvittek bennünket Körmendre 1944 vége felé. Ezen a helyen csupa sváb lakott, a házakon pedig ott lógott a horogkereszt. Volksbundisták voltak. Egy emeletes házban levetkőztettek bennünket, és alá kellett írni, hogy egészségesek vagyunk, és nincsen semmi bajunk. Mikor jöttünk le az emeletről, a lépcsőn álltak katonák bajonettes puskával. És ahogy jöttünk lefelé, pif-paf, addig vertek bennünket, amíg leértünk a földszintre. Én is kaptam verést, ott is szerencsém volt, nem a fejemet, hanem a vállamat ütötték, de szerencsém volt, mert legalább nem tört el.

1944 tele volt. Esett a hó, és az épületnek nem volt teteje. Bezártak egy helyiségbe minket. Nem volt teteje, és majd megfagytunk. Aztán elvittek bennünket Körmenden egy föld alatti bunkerbe. Felette istálló volt, és mélyen le kellett menni. Az embernek az volt az érzése, mintha siralomházban lenne. Siralomház is volt. Tele volt zsidó fiúkkal. Az őrök arra próbáltak rávenni bennünket, hogy adjuk oda nekik a csomagjainkat. A ruhákat, a jobbikat adjuk oda a szegény fiúknak, mert úgyis leveszik rólunk. Az imakönyveket dobjátok el – mondták –, rejtsétek el, hogy ne találják meg. Akadt közülünk, aki a falra vésve megtalálta az öccse nevét. Az őrök a pénzünket is el akarták venni. Azt mondták, hogy jók lesznek hozzánk, ha odaadjuk nekik az összes pénzünket. Mindegyik gazember volt. Csak a pénzünk kellett nekik. Nagy volt az elkeseredés.

Akkor elvittek bennünket Körmendről, előbb Ausztriába vonattal. Kiszálltunk egy pályaudvaron. Jött velünk szembe egy vonat, és minden jó kaját hoztak nekünk, és oda is adták. Német katonák voltak, ilyen Hitlerjungedek. 12 éves kölykök, de beöltözve fegyverrel mind. Szidtuk a magyarokat, hogy a rosseb egye meg, de jó, hogy elhoztak bennünket, itt milyen jó dolgunk lesz. Igen ám, de kiszálltunk egy pályaudvaron, ahol kupacokban zsidók voltak összerakva – így egy sor, meg így egy sor, s föl magasra s ilyen sok. Végig a pályaudvaron. Halottak voltak mind. Akkor összecsináltuk magunkat, azt hittük, végünk van. Elvittek munkára bennünket egy kis falucskába, Eberau nevű faluba, a határhoz közel. Műszaki alakulat, és nem katonai SS vigyázott ránk Eberauban. A zsidók páncélzárókat és tankcsapdákat készítettek. Hogyha jönnek az orosz tankok, akkor egy nagy fallal találkoznak, és nem tudnak továbbhaladni. A lakosság nem volt rossz. Még főztek is nekünk ott. Éppen vacsorázni, vagyis moslékot enni mentünk. És hallok egy halk, vékony hangot, hogy nincs-e itt véletlenül egy Schwartz Feri nevű személy.

Szerencsétlen, kis törékeny vallásos zsidó volt, aki mindig imádkozott. Egy gödörben ült ott szegény, emlékszem. Az is jött Borból haza. Együtt voltunk munkaszolgálatban, csak őt kivitték Borba, engem pedig nem. Egy szegedi fiatalember volt, Reiter Gyurinak hívták, ügyvéd volt. Még arra is emlékszem, mikor meglátott, elkezdett sírni. Azt mondta, hogy te, Feri, olyan szerencsés voltál, hogy nem kellett Borba jönnöd. És azt is mondta, hogy ha veled leszek, akkor biztos én is megúszom Később megrühesedett. Viszketett mindene, és tele volt kiütéssel. Majd szétkaparta magát, úgy viszketett mindenhol. Egy iskolában szálltunk meg, ahová németek jöttek. Egy félkarú német tiszt vezette őket. Elmondták, hogy a betegeket elszállítják olyan helyre, ahol zsidó orvosok fogják őket gyógyítani. Mi még örültünk is neki. Voltak köztünk olyanok is, akik már gyöngélkedtek, nem bírták ezt a strapát. Ezeket elvitték másnap. Ez a barátom is betegnek jelentkezett. A munkába menő fiúk messziről látták, hogy a betegekkel megásatták a sírjukat, és agyonlőtték őket.

Egyszer ebben a kis faluban riadót fújtak, hogy azonnal csomagolni kellett. Útnak indítottak minket nyugat felé, több ezer embert, de nem az országúton vittek bennünket. Kimentünk a faluból, és akkor neki egy hegynek, hegyen keresztül mentünk egy napig, és a hegynek a másik oldalára értünk azért, hogy ne a falvakon keresztül menjünk. Úgy látszik, nem akarták, hogy lássanak bennünket. És hajtottak, gyilkoltak minket. Mikor vittek nyugat felé, ott volt egy tábor. Oda akartak minket bevinni. De az a tábor csak ideiglenes volt, aztán mindenkit kinyírtak. Mire odaértünk, a tábor üres volt. Aztán végül is végigmentünk a falvakon. Mindenhol voltak ilyen munkás SS-ek, hajtottak bennünket tovább, tovább. Azok, akik minket még a lágerig vittek, egyszer csak eltűntek. Akkor már a németek menekültek, borzasztó tankokkal mentek, bajban voltak. Vártuk, hogy az oroszok megérkezzenek. Sokan azt hitték, hogy az oroszok majd kedvelik a zsidókat. Pedig elvitték őket fogságba.

Mi még mindig mentünk. Erdőkben aludtunk. Döglött lovakat ettünk, mindent megettünk, ami emészthető volt. Jelentkeztünk az úton egy lágerben, Graz mellett Libenauban. Azt mondtuk, hogy magyarok vagyunk, és erődépítésre jöttünk, és szeretnénk munkába állni. Nem árultuk el, hogy zsidók vagyunk. Az ottani SS-parancsnok – hála istennek – megtiltotta, hogy belépjünk. Azt mondta, magyarok nem jöhetnek be, mert a táborban tífuszos zsidók tartózkodnak. Továbbküldött bennünket. Mi nagyon boldogok voltunk, mert sikerült túljutni ezen a legveszélyesebb ponton. Kívülről láttuk azokat a fiúkat a lágerben, akik korábban megszöktek tőlünk. Akkor továbbmentünk, pontosabban továbbhajtottak bennünket. Minden községben akadtak gyilkosok, akik azonban szerencsénkre nem állítottak meg bennünket, inkább továbbhajtottak.

Akadt a németek között egy parancsnok, valami beosztott parancsnok. Nem SS, hanem csak egyszerűen behívták katonának, és a zsidók mellé tették. Vele lehetett beszélni. Elmondta nekünk, hogy a helyzet veszélyes. Közölte, nem tudja, mi lesz velünk. Azt is elmondta, ne menjünk hozzá, mert ha észreveszik, hogy beszél velünk, akkor rögtön elmozdítják, és kapunk helyette egy gyilkost. Igyekeztük őt elkerülni. Ennek a parancsnoknak volt valami üzeme, asztalosüzeme 15 kilométerre a házától, Hitzendorfban. Egy makói fiú tudta, hogy hol helyezkedik el az a falu, ahol ez a parancsnok lakott. Amikor odaértünk Hitzendorfba, ez a magyar katona elment hozzá, megkereste, és mondta neki, hogy itt vagyunk. Az ottani nyilasok, azaz az SS-ek piszkálták ezt az embert, hogy hol vannak a zsidói. Téged a zsidókhoz tettek – mondták neki –, akkor hol vannak a zsidók? Nem tudom, mit mondott, mit hazudott. Elhelyezett az üzemben bennünket. Ott feküdtünk az üzemben, nem dolgoztunk, nem volt akkor már mit csinálni. De onnan is kivittek munkára bennünket, és kérdezték tőle Grazból jövő SS-ek, hogy kik ezek. Nem mondták meg nekik, hogy zsidók vagyunk. Azt mondták, hogy erődépítő magyarok, nagyon jó munkások és nagyon németbarátok. És akkor továbbmentek.

De már akkor a németek is szétestek. Olyat is láttam, hogy sorakoztak a német katonák, és jött egy másik fegyveres banda, és lelőtték őket. A végén a helyzet teljesen zűrzavarossá vált, már szöktek, amerre lehetett, mindegy volt nekik, merre. Felszabadultam, se a németek, se az angolok nem jöttek be, de az oroszokat láttuk elmenni. Ők sem jöttek be az üzembe, mi se mentünk ki. Arrébb húzódtunk, voltunk úgy nyolcvanan. Mikor ez megtörtént, akkor az összes környékbeli falubeliek, vezetők, polgármesterek, mit tudom én, milyen rangban voltak ott ezek a hivatalnokok, mind odajött ehhez a fagyároshoz. Azt hitték, ha a zsidók mellett lesznek, nem eshet bajuk. Ennek is volt köszönhető, hogy a zsidót velük együtt ugyanúgy elvitték az oroszok. Nem nézték azok, hogy kik zsidók, és kik nem. Mi örültünk neki, hogy mindegy minden, csak jöjjön valaki. És akkor ott

felszabadultunk, ott voltunk vagy tíz napig az asztalosüzemben.

Az oroszok, amit lehetett, mindent elraboltak tőlünk. Lehúzták rólam is a bakancsot. Velem volt egy barátom, aki nemrégen halt meg Szegeden. Volt egy órája. Azt gondoltuk, majd az oroszoknak eladjuk, és abból majd veszünk hazafelé vonatjegyet, és hazamegyünk. De amikor a zűrzavarban az orosz megjött, meglátta a karórát, rögtön elvette. Már nem érdekelt bennünket semmi. Csak az, hogy jöjjön valaki, és legyen vége már ennek.

Hogy jutottunk haza, azt is elmesélem. Nem volt egyszerű. 1945 májusában tizenöten indultunk haza. Hazafelé Grazon kellett keresztül jönnünk. Találkoztunk orosz kiskatonákkal. Olyan egyszerű emberek voltak. Körülfogtak bennünket, és bevágtak a többi fogoly közé, fogságba akartak vinni bennünket. A ruszkik között is akadtak zsidók, és megismertünk egy orosz tisztet is, mégpedig zsidót. Mégpedig magas rangú tisztet. Odamentünk hozzá. Elmeséltük neki, hogy mi zsidók vagyunk, és az orosz katonák fogságba akarnak vinni bennünket. A tömegben ki tudta, hogy zsidók vagy nem zsidók, meg aztán nem is érdekelték őket. Odajött ez a zsidó tiszt, kivett bennünket, tizenhatunkat, és elhelyezett egy iskolában. Azt mondta, ki ne mozduljatok, mert elvisznek benneteket, és soha többet nem juttok haza. És amíg álltunk, vártunk, már éhesek voltunk, mégiscsak elindultunk. Akkor fogott el bennünket az orosz, és kerültünk a vasúthoz. Voltak ott franciák, angolok, németek és mindenféle [*nemzetiségű*] zsidók. Mindenkit összeszedtek, és elvittek bennünket a grazi pályaudvarra, mert a vasutat korábban felrobbantották, és azt kellett nekünk rendbe szedni. Még az oroszok maguk is dolgoztak ott, mint a lovak. Amikor megjavítottuk a vágányokat, jött egy vonat, amire mindenki fölszállt. A jugoszlávokat, cseheket, lengyeleket elengedték. A magyarokat, mikor megtudták, hogy magyar zsidók, elvitték fogságba. Adtak egy darab kenyeret. Egyetek, aztán gyerünk, menjünk. Grazba is bevittek bennünket, az oroszok egy zongorát cipeltettek velünk, mert vitték haza vonattal Oroszországba.

A pályaudvaron estére, amikorra kész volt az a vasút, amit rendbe kellett hozni, jött egy vonat. Aki tudott, felugrott rá. Azt mondták, Szombathelyre megy. De ott se volt szabad mondani, hogy magyarok vagyunk, mert akkor kivittek volna bennünket fogságba. Egy láger mellett mentünk el. Akkora láger volt ott, hogy amerre a szem látott, tele volt foglyokkal. Ha azok bevágnak bennünket oda, senki nem hoz ki onnan! Átjöttünk a magyar határon. Minden vagonra ki volt téve a szerb meg cseh zászló, mi tettünk egy zsidócsillagot – nem tudtuk, hogy milyen antiszemiták az oroszok is. Megérkeztünk Szombathelyre. A lakosság azt mondta, hogy el ne induljatok, mert elvisznek az oroszok benneteket krumplit pucolni, sose mentek haza. Az oroszok akkor már Magyarországon voltak, hiszen már vége volt a háborúnak. Özönlöttek az oroszok, annyian jöttek, annyi volt belőlük. Aztán fölszálltunk egy vonatra, és éjszaka megérkeztünk a Keleti pályaudvarra. Onnan kimozdulni nem lehetett, mert kijárási tilalom volt. A város tele volt oroszokkal mindenütt, úgyhogy lefeküdtünk a motyónkra, megvártuk a reggelt. Őrséget állt mindig valamelyikünk, nehogy megöljenek bennünket az oroszok. Reggel hazamentem a műhelybe, és a Koszorú utcai lakásba, ahol albérletben laktunk. De nem találtam ott senkit. A családról nem sokat tudtam. Azt láttam, hogy Hódmezővásárhelyről elvitték a zsidókat, de nem tudtam többet. Talán a nővérem írt egy levelet [*még 1944-ben*], hogy anyánkról nem tud semmit. Mire válaszoltam neki, már őt is elvitték Mátészalkára a gettóba, majd Beregszászra a két pici gyerekkel. Visszamentem a szülőfalunkba, Ilkre, mert az öcsém, Béla a munkaszolgálat előtt a faluban lakott. Meg is találtam Bélát Ilken. Azt mondták az öcsémnek, hogy engem kivégeztek valahol. Örültünk egymásnak, hogy vagyunk. Egyesek nem adták vissza, amit elraboltak tőlünk a házból. Akadt azonban olyan is, aki rendes volt,

mert visszaadta a ruhám. Ez utóbbiak a háború előtt is, ha Pestre jöttek, mindig nálunk szálltak meg, és hoztak mindig egy kövér libát. Szóval jóindulatúak voltak. Bélával együtt felmentünk Pestre. Összeszedtem egy zsák szalonnát, és azt adtam el Pesten. Egy büdös vasam sem volt. Hozzáláttunk dolgozni Béla öcsémmel. Emlékszem, kettőnknek volt összesen egy nadrágja.

A lánytestvéreink, Éva és Berta nem jöttek vissza. Berta a két gyermekkel koncentrációs táborban, Auschwitzban pusztult el, de a férje, Sámuel visszajött a munkaszolgálatból. Úgy tudom, hogy az orosz frontra került ki, de valahogy hazavergődött. 1957-ben kiment Izraelbe, ahol ismét megnősült, és az új feleségétől négy gyermeke született. Ennyi a történetük, többet nem tudok róluk. Ernőt és Jenőt Esztergomba hívták be munkaszolgálatra 1942-ben. Onnan előbb Vácra, majd Budapestre kerültek. Innen vitték ki őket Ausztriába. Jenő lelkileg erősebb volt, és Ernő neki köszönhette, hogy túlélte a munkaszolgálatot. Mauthausenben szabadultak fel. Ernő Jenő nélkül bizonyára elpusztult volna. Ha kellett, a hátán vitte, ha kellett, élelmiszert lopott neki, és ő tartotta benne egyébként is a lelket. Ezt onnan tudom, hogy Ernőnek sikerült hazavergődnie. Jenőt azonban még Ausztriában lelőtte egy részeg orosz katona. Nem a bátyám volt az egyetlen áldozata. Ernő utód nélkül halt meg. Béla öcsémet, akinek két fia él még, öt éve búcsúztattuk el. A kádist egy éven át mondtam neki, és azóta járok ismét zsinagógába is. Az édesanyámat otthonról vitték el Auschwitzba. Nem tért haza. De a faluba sem jött vissza senki rajtunk kívül: a két testvéremen kívül még két unokatestvérem is megmaradt. A két unokabátyám a faluba, Ilkre ment vissza, és ott éltek 1956-ig, amikor a falubeliek életveszélyesen megfenyegették őket. Elkezdtek a faluban zsidózni, ami korábban ott ritkábban fordult elő. Az egyikük Kanadába, a másik pedig Izraelbe ment 1956 decemberében, amikor még el lehetett hagyni az országot.

Huszonévesek voltunk, még dolgozni se tudtunk, amikor munkaszolgálatra bevittek bennünket. Alig szabadultunk fel szabóként, máris menni kellett munkaszolgálatra. Mikor megtudtam, hogy az egyik bátyám és az öcsém is megmaradt, gondoltuk, hogy együtt kellene kezdeni valamit. Ernő bátyámmal és Béla öcsémmel kezdtünk együtt dolgozni Pesten. Jenő a környéken még a háború előttről ismert szabó volt. Ha elmentem valahová, és megmondtam, hogy a Jenő testvére vagyok, mindenütt kaptam hitelt, mindent. Így átvergődtünk, nem azt mondom, hogy meggazdagodtunk, de megértünk sok mindent, és végigcsináltuk, amit kellett.

A Baross utcában volt egy műhelyünk, ahol a testvéremmel, az Ernővel együtt dolgoztunk továbbra is. Politikával nem foglalkoztam sose. A pártba nem léptem be, annak ellenére, hogy a kommunisták szabadítottak fel bennünket. Voltak pártgyűlések, de azokon sohasem vettem részt, mert a bátyámmal ketten dolgoztunk. Ernőnek volt kisiparos engedélye. Én pedig alkalmazottként voltam nála bejelentve. A háború után két-három évvel, úgy 1947 és 1949 között tartottak nálunk házkutatást. Azt mondták, hogy burzsujok vagyunk. Igen, és az udvart el akarták venni. Államosítani akarták a házat, de aztán sikerült visszaperelni. Meg bejöttek, el akarták foglalni a lakást meg mindent. Azt állították, hogy gazdagok vagyunk. A műhelyben azzal foglalkoztak, hogy nekünk milyen gyönyörű cipő van a lábunkon. Képzelje, milyen gyönyörű cipő lehet az ember lábán, ha meztelen!

Húszéves koromban odavoltam 4 évig. Az akkor olyan kiesés volt, még amit tanultam is, elfelejtettem. Mégis nem volt probléma, hogy milyen munkát végezzek és hol. A magunk urai voltunk, és nem kellett egy főnökhöz alkalmazkodnunk. Azért, mert maszekok, zsidók és magánemberek voltunk, olyan adót vetettek ki ránk, hogy nem a megélhetést, még annak 1

százalékát sem tudtuk megkeresni, amit ők tőlünk adóba kértek. Ezzel be akartak a szövetkezetbe kényszeríteni [lásd: kisipari termelőszövetkezet; a fordulat éve; államosítás Magyarországon; Rákosi korszak.] Ha beálltam volna a szövetkezetbe, akkor elengedték volna ezt az adót. Meg is mondták, lépj be, akkor elengedjük. Na most, ezekkel szembeszálltunk, mert nem akartunk bemenni. Ott, ezekben a kis gyárakban [*azaz a kisipari szövetkezetben*] a kisemberek voltak, de nem voltak igazi szakemberek. Ám ha pártember volt, akkor azt megtették vezetőnek. Sajnos a Béla öcsémnek el kellett mennie dolgozni, mert különben az államosítás veszélye fenyegetett volna bennünket. Szegény, a Május 1. Ruhagyárban talált munkát, és nagyon keservesen dolgozott. Éjszaka, két meg három műszakban is dolgozott. [*Május 1. Ruhagyár – 1913-ban eredetileg katonai varroda és ruharaktár funkcióval hozták létre a gyártelepet a VIII. kerület, Elnök u. 1. szám alatt. 1930-ban megalakult az Országos Ruházati Rt., és ruhagyárat alakított ki. 1948-ban a gyárat átnevezték Egyenruházati Nemzeti Vállalatra, majd 1952 és 1968 között Május 1. Ruhagyárra. – A szerk.*] Este bement 10-re dolgozni, reggel úgy jött haza mindig, mint aki részeg. Lépjél be a pártba, rögtön kiemelünk vezetőnek – mondták neki. Nem tudta megtenni azért a pár krajcárért, és inkább végigcsinálta a gyárat. [*A ruházati ipar átszervezésével az egyedi szabóságok száma a korábbi töredékére csökkent: a* Magánkisipari adattár 1938–1971 *(KSH, Budapest, 1972) adatai szerint szerint az államosítás, valamint a kisipari termelőszövetkezetek szervezése következtében a textilruházati iparban 1948-ban dolgozó 57 384 iparosból 1953-ra mindössze 9433 maradt. – A szerk.*]

Nagyon föllazultak a vallási dolgok, amióta hazajöttünk. Nem az volt a gond, hogyan tartsuk a vallást, hanem az, mit fogok enni holnap, és milyen rongyot fogok fölvenni holnap. Hazajöttem sortban, és semmim sem volt. Vállaltam egy kis munkát, amikor hazajöttem, és akkor kezdtem elrendeződni. Még egy ollóm sem volt, hogy kiszabjak egy nadrágot. Akkor volt az a nagy infláció. Volt idő, hogy milliók voltak. Elromlott a redőnyöm a műhelyben, hívtam egy kisiparost, nem tellett ki a javítás a milliókból. Nem bírtam beleilleszkedni. Kaptam a határon, amikor hazajöttem valami ezer pengőt, azt hittem, milliomos vagyok. Tudja, mit kaptam ezer pengőért? Mire Pestre értem, akkora infláció volt, semmit sem ért az a pénz [lásd: a forint bevezetése].

Megszűnt a Horthy-rendszer [lásd: Horthy-rezsim], a kommunisták nem beszéltek az antiszemitizmusról. A kommunista időszak alatt egy szó sem hangzott el, hogy mi történt a zsidókkal. Nem beszéltek róla, de a Rákosiék [lásd: Rákosi korszak] ennek ellenére nagy gazemberek voltak. A Gerő meg a többi zsidó egyszerűen nem vette tudomásul, hogy ők is zsidók voltak. Mégis állandóan félnünk kellett attól, hogy kitelepítenek bennünket. Volt egy idő, amikor azt mondták nekünk, hogy én és a feleségem költözködjünk el hazulról. Költözzünk el gyorsan, mert ha itt találnak, minket is elvisznek. Ilyen világ volt. Akik hazajöttek, utána sokukat kitették a házukból, és még ki is telepítették őket [lásd: kitelepítés]. De itt egy szó nem esett a kommunizmus alatt arról, hogy a zsidókkal mit tettek. Ma már sokan letagadják. Azt mondják: nem volt igaz.

Sosem szerettem a pártembereket, de a pártoskodást sem. Sokan, akik 1945-ben hazajöttek, a családjukból nem találtak senkit. Hát a legtermészetesebb volt, hogy odasodródtak az ÁVÓ [lásd: ÁVH] felé. A kommunistákhoz mentek, nem is a Nyilas Pártba [lásd: Nyilaskeresztes Párt]. Azt nem tudják megérteni, hogy nekünk mindegy volt, mi jön, csak ez [*mármint az üldöztetés*] múljon el. Volt egy barátom, aki megmondta, hogy azért élt a pártból, hogy ezeket a gyilkosokat eltegye láb alól. Nagyon sokat ki is fúrt az állásából. Ezért élt.

Amikor Izrael megalakult, az mondhatom, hogy a legnagyobb örömeim közé tartozott. Először is a szavazás [lásd: Izrael Állam megalakulása]. Éjszakákon át nem aludtunk, föntt voltunk, vártuk az eredményeket. Izraelt és a Szabad Európát [lásd: Szabad Európa Rádió] korábban tudtam magyarul fogni. A magyar hírekben mindig az arabok győztek. [*A szocialista időszakban a Szovjetunió csatlósállamai arabbarát politikát folytattak a Közel-Keleten. Magyarország az 1967-es hatnapos háború után a diplomáciai kapcsolatot is megszakította Izraellel. – A szerk.*]. Aztán meg azt hallottuk, hogy milyen szemétség az, hogy egymillió egyiptomi katonát bezárva tartanak, nem adnak nekik enni. Még szerencse, hogy Nasszer meghalt. Az utódját, Szadatot lelőtték, mert megbékélt Izraellel, és Jeruzsálembe is ellátogatott. 1946-ban a jordán királyt is meggyilkolta egy palesztin. Hogyan lehetséges az, hogy felnőtt egy újabb nemzedék és utána egy másik, és még mindig ki akarják onnan szorítani Izraelt?! Még azt is átveszik, amit Hitler a zsidókról mondott. Ha a holokauszt nem lett volna, akkor Izrael sem születik meg. Izrael születéséhez a holokauszt nagyban hozzájárult. Az ENSZ-ben nem szavazták volna meg.

A feleségem édesapja, Miklós Sándor 1930-ban vette fel ezt a nevet. Előtte Weisznek hívták. A Ganz-MÁVAG-ban dolgozott főkönyvelőként, de 1920-ban a zsidósága miatt kitették. Nem tudott sehol sem elhelyezkedni, és emiatt konzervüzletet nyitott. A feleségem édesanyjával, Rákosi Antóniával, káposzta-, uborka- és tökkonzerveket készítettek, és ebből éltek. A háború kezdetekor csillagos házban laktak. [*Természetesen nem a háború kitörésére gondol itt az interjúalany, hanem 1944 tavaszára, ugyanis sok budapesti számára a háború lényegében a német bevonulással kezdődött, addig tőlük távol zajlott. – A szerk.*] Apósom a ház pincéjében bujkált. Az anyósomnak árja papírjai voltak. Ebben a házban tényleg szegény emberek laktak. A háború előtt a feleségemékhez jártak, ingyen káposztát meg savanyút adott nekik az anyósom. Hogy azok között mennyi volt a nyilas érzelmű! A szemközti iskolában csendőröket szállásoltak el. Rendőrruhában jártak, és ezek deportálták a pesti zsidókat, és vitték a zsidókat munkára. [*Budapesten nem működött csendőrség, de a deportálást lebonyolító csendőrök megfordultak a fővárosban, van arra utalás az irodalomban, hogy a Józsefvárosi pályaudvaron működtek, igyekeztek hasznot húzni a deportáltakból, és pénz és értéktárgyak fejében adtak nekik például vizet. – A szerk.*]. S ezek a csendőrök ide jártak, itt mosattak meg manikűröztettek meg mindent, mert kihasználták, hogy a ház zsidó volt, és mindent olcsón megkaphattak. És még azt is mondták, hogy ha elviszik a feleségeméket, egy párnával több jut majd nekik. A zsidóknál nem lehetett nyitva az ablak. A szomszédok feljelentettek a feleségeméket, hogy nyitva van náluk az ablak [lásd: csillagos házak].

Az apósomat a zsidó férfiakkal 1944. november 15-én vitték el. Elvitték Ferihegy környékére, Szentimrére, hogy ott lőjék agyon. De nagy szerencséje volt. Árut szállított a hentesüzletekbe. Karácsony táján mindig adott a henteslegényeknek kölnit meg valami ajándékot, savanyúságot, hogy jobban csomagolják a hentesárut. Az egyikük, egy hentes amolyan főnyílas volt, az apósomat félreállíttatta. Így menekült meg. A többieket kivitték a Kiserdőbe agyonlőni. Tömeggyilkosságokat rendeztek ott, de sose hallottam, hogy beszéltek volna róla vagy a tömegsírokat valaki felfedezte volna. Az apósom a háború végéig az erdőben bujkált.

A feleségemmel, Miklós Gabriellával, aki 1928-ban született Budapesten, 1945 májusában ismerkedtünk meg., nem sokkal a hazajövetelünk után. Nekem lakott itt egy rokonom a szomszéd házban. Mivel senkim sem volt, eljöttem hozzá, és ahogyan mentem föl, szembetalálkoztunk. Így ismertük meg egymást. Már menyasszony és vőlegény voltunk, mikor az édesapja meghalt [*1949-ben*], és utána egy-két hónappal házasodtunk össze. Az esküvőnk csak polgári volt, nem csináltunk

belőle ügyet. Úgyhogy nem volt vallási ceremónia, mert meg kellett volna várni akkor a gyászidőszak leteltét [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Nem volt illő, és még féltünk is.

Nekem feltétlenül fontos volt, hogy a házastársam zsidó legyen. A vallást nem túlzottan tartottuk. Néha-néha gyújtottunk gyertyát sábeszkor, de nem túl gyakran. Inkább csak a nagyobb ünnepeket tartottuk meg. Kóser háztartást nem vezettünk, és ma sem vezetünk. Pészahkor, sátoros ünnepkor és Jam Kiperkor [*Jom Kipur*] elmentem a templomba. Pészahkor például vettem maceszt, de kenyeret is ettünk. A karácsonyt juszt se tartottuk, azért voltunk annyira zsidók.

A házunk most is úgy néz ki, mint akkor. Mindig is két és fél szobás volt A házat át kellett alakítani, hogy ne legyen három szoba, mert akkor még más baj volt, akkor államosították. Olyan rendelet jött ki, hogy bizonyos létszámra csak meghatározott szobaszám maradhatott a család tulajdonában. Akiknek nagyobb lakásuk volt a megengedettnél, azokat kisebb lakásokba költöztették át [lásd: lakásrendeletek]. Akkor még az anyósom itt lakott velünk. Övé volt ez a ház itt a nyolcadik kerületben. Egy önálló ház udvarral. A háború után rengeteget dolgoztunk. Spórolgattunk, amint lehetett. Aztán később már rendeződött a dolog, és egy kocsit is tudtam venni. De az már jó későn volt, 1965-66-ban vettünk egy Wartburgot. Akkor nem volt olyan választék; Wartburg és Trabant között lehetett választani. Akkor még nem úgy volt, hogy megvan a pénzem és megveszem, hanem befizettük, vártunk évekig, amíg sor kerül ránk [*1965-ben 83 ezer, 1966-ban 100 ezer gépkocsi volt magántulajdonban, azaz minden 122., ill. 102. magyar állampolgárra jutott egy személyautó. Márka szerint valóban Trabantból futott a legtöbb, utána következett a Wartburg, de „be lehetett fizetni" Skodára és Moszkvicsra is. – A szerk.*]. Akkor aztán elmentünk a kocsival kirándulgatni is már. Az ország majdnem minden részét bejártuk. Ahova lehetett, elmentünk. Nem volt drága a benzin. Három forint volt egy liter benzin, és még 200 kilométerre, strandra is leutaztunk. Aztán már átmentünk Bécsbe, amikor már háromévenként lehetett Nyugatra utazni. Kaptunk 50 dollárt, és elmentünk Franciaországba. Franciaországban háromszor is jártunk. De jártunk még Olaszországban és egy kicsit Jugoszláviában is [lásd: kék útlevél].

A francia unokatestvéremmel állandó volt a kapcsolat. A papám testvérének, Amáliának volt a fia József, aki 1928-ban Franciaországban telepedett le. Franciaországban nagyon rossz helyzet volt a háború után, és ez a Rudi unokaöcsém [*József fia*] meg a húga akkor még gyerek volt, az egyik tizenhat, a másik tizenhárom éves volt. Az apjuk ide küldte őket 1947-ben három hónapra, és akkor itten istápoltuk őket. Rudi Lyonban él. Évente jönnek látogatóba, és mi is voltunk náluk vagy háromszor. Levelezés van minden héten. Sőt néha telefonálunk is.

Izraelben egyszer, 1990-ben jártunk. Ahogy megnyíltak jobban a kapcsolatok, akkor már mentünk. Kint élnek rokonaink, az unokaöcsémnek a fia. Fiatal gyerek volt, mikor elment, mi is fiatalok voltunk. Az izraeliekkel sokáig nem tudtuk a kapcsolatot tartani. Nem volt ajánlatos levelezni Izraellel. Mert akkor az elhárítás foglalkozott az emberrel. A Mirjamék elmesélték Izraelben, hogy milyen nagyon nehezen jutottak ki az országba. Feketén mehettek csak Bécsen és Olaszországon keresztül. 1948-ban érkeztek az országba, amikor az ENSZ-ben a függetlenségről szavaztak [lásd: Izrael Állam megalakulása]. Eleinte a haifai kikötőben zsákoltak a hajókra. Nem kaptak cserébe semmit, csak éppen enni. Latrun közelében laktak, ahová az arabok mindig odalőttek. 1990 óta írunk egymásnak, de addig nem tartottuk a kapcsolatot [*Magyarországnak 1967–1989 között nem volt diplomáciai kapcsolata Izraellal. – A szerk.*].

Annak idején gondoltam rá, hogy mi is alijázzunk, de a feleségem édesapja 1949-ben meghalt. Egyedül maradt az édesanyja, és nem akartuk őt egyedül hagyni. Amikor ez a dolog szóba került, az anyósom kétségbeesett, hogy ne hagyjuk itt egyedül. Utólag már jobban megértem, mint akkor. Ugyanis [*később*] megjelent egy könyv vagy valami hirdetés, hogy lehet Amerikába vagy talán Kanadába kivándorolni.

Barátaim nem nagyon voltak. Akik voltak, zsidók voltak. De korán és fiatalon meghaltak. Egyikükkel, a Kádár Miklóssal együtt voltam munkaszolgálatos, de ő is meghalt. Egy másik fiú, akivel együtt voltam, még él. Ausztráliában nagyon nagy karriert csinált. Szabó volt a Sanyi, és szabászatból élt. Eleinte nagyon szegényen élt, de aztán meggazdagodott. Pedig nem volt neki többje két eleminél, de olyan befektetést csinált, amivel meggazdagodott. Befektetett, vett lakásokat, és azokat kiadta. Elmesélte nekem, amikor itthon járt. Egyszer kaptam tőle egy telefont, hogy keressem fel a szállodában a [*Margit*-]szigeten, mert hozott nekem valamit. Adott nekem 50 vagy 100 dollárt. Nagyon ügyes ember volt. Szabóként is rendkívül ügyes volt. Amellett olyan erős ember volt fizikailag, hogy a munkaszolgálatban a birkózásban az összes magyar katonát földhöz vágta volna. A szakasznál összesen csak két szabó maradt meg. Én meg ő. Volt ott egy kerékgyártó műhely, ahol kocsikerekeket csináltak. Egy kézzel kellett fölemelni, és 400 magyar katona közül egy se tudta fölemelni, csak ő. Egyszer két gyilkos csendőr, amint a zsidó templomból kiléptünk, elvitte őt. Amikor elengedték, a képéről nem ismertük meg. Annyira összeverték, hogy csak a hangjáról ismertük fel. És csak annyit mondott, hogy örüljetek, hogy nem ti voltatok, mert ti ezt nem bírtátok volna ki. És igaza is volt, tényleg nem bírtuk volna ki.

Amikor 1989-ben a kommunizmus megbukott, az igazán már nem érintett bennünket. Már 1980-ban nyugdíjba mentem, bár még utána is dolgoztam. Ha nem bukott volna meg a szocializmus, akkor most előbbre tartanánk. És merem állítani, hogy a magyar munkások jó melósok. Soha az életben nem volt olyan jó világ, mint akkor. Fillérekért lehetett nyaralni. A feleségem gyors- és gépíróként dolgozott a pénzügyminisztériumban. Ez nem olyan nagy rang, de mégis jó munka és elegendő pénz származott belőle. A franciaországi rokonokkal elmentünk nyaralni. A négy rokonnal, négy személy meg mi filléreket fizettünk. Még előkelő helyre is számtalanszor beülhettünk. Szóval jó volt a melósnak. 1956 [lásd: 1956-os forradalom] után pedig bennünket, a maszekokat is békén hagytak. 1956 után már nem kellett félni, ha az ember maszek volt vagy magán. 1956 után megváltozott a helyzet. Egész jó világ volt. Ezek most mindent összehazudnak, ami akkor nem volt igaz.

A Nagy Fuvaros utcába járok imádkozni. Ha nem megyek, már ideszólnak telefonon, hogy hol vagyok. Sajnos elsősorban idősebbek járnak oda. Néhány fiatal is akad persze. Akkoriban a Raj Tamás volt ott a rabbi, egy dinamikus, de nem bigott ember. Ő kezdett el igazából a gyerekekkel és a fiatalokkal a körzetben foglalkozni. A hitközségnek fizetek adót, tíz-tizenötezer forintot, de a szolgáltatásaira nem szorulok rá. Amit adok, azt a templomnak adom. Annak idején a faluban még mindenki járt a templomba. Rendkívüli eset volt, ha valaki nem ment. Ez a háborút követően meglazult egy kicsit. Ehhez a nyomorúság is hozzájárult. A kommunizmusban pedig nem számított dicsőségnek, ha valaki zsidó volt. Izraeliekkel pedig kifejezetten veszélyesnek bizonyult levelezni. Csak közvetve lehetett levelet küldeni, így zsidóztak a kommunisták. Most legalább szabad szólni.

Ma én majdnem mindennap bemegyek a templomba, de ez csak azóta van így, amióta a bátyám öt évvel ezelőtt meghalt. A kádist elmondtam érte egy egész éven át. Vannak itt a templomban

kárpátaljai zsidók. Tudom némelyikről, hogy vallásos zsidó, és ma is templomjáró zsidó, sőt előimádkozik. De ha kijön a templomból, fölszáll a villamosra, és úgy megy haza [*Mármint szombaton*. – A szerk. Lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Ez a helyzet. Most gyújtok már gyertyát, azaz a feleségem, Gabi gyújt.

A kárpótlás engem rettenesen felizgatott. Mindig is mondtam a feleségemnek, hogy hagyjatok, én nem akarok, nem akarnék hasznot se belőle. Éppen most is kaptam fél milliót a szülők után. Én abból vegyek magamnak még egy morzsát is?! Szó sem lehet róla! Annyira földúl engem. És most hogy megöregedtem, még sokkal jobban. Inkább odaadtam a gyerekeknek.